

(م. ١٢٩٠ق)، قاهره، دار الآفاق العربيه،
١٤٢٤ق؛ موسوعة مکة المكرمة والمدينه
المنوره؛ اشرف احمد زکى يمانى، لندن،
الفرنان للتراث الاسلامي، ١٤٢٩ق.

ابوالفضل ريانى

الحجاز فی صدر الاسلام: تاریخ تحلیلی

حجاز، نوشته صالح احمد العلي

این کتاب از آثار تاریخ تحلیلی منطقه حجاز، با تمرکز بر مکه و مدینه است و کوشیده است احوال مذهبی، اجتماعی و اقتصادی، نظام سیاسی و اداری و حدود جغرافیایی مکه و مدینه را در صدر اسلام به دست دهد.

صالح احمد علی (١٩١٨-٢٠٠٣م)، از مترجمان و نویسندهای عراقی و استاد دانشگاه بغداد در شهر موصل به دنیا آمد و تحصیلات ابتدایی و متوسطه را در زادگاه خود به پایان آورد و برای ادامه تحصیلات، به بغداد، قاهره و انگلستان سفر کرد. وی دکترای خود را در رشته تاریخ، از دانشگاه آکسفورد انگلستان، گرفت. صالح احمد، به سبب تأثیف این کتاب، جایزه ادبی ملک فیصل در علوم اسلامی را از کشور عربستان سعودی نیز دریافت کرد. از او تأثیفات و ترجمه‌های

پرشماری به چاپ رسیده که تنها اثر حاضر،
مربوط به مکه و مدینه است.^۱

صالح احمد، در مقدمه کتاب، هدف از تأثیف این اثر را پرداختن به مباحثی می‌خواند که در باور او، بررسی آنها ریشه‌های تغییرات و تحولات اجتماعی، سیاسی و فکری حجاز را نشان می‌دهد. به اعتقاد او، فهم حوادث و تحولات حجاز، بعد از صدر اسلام، وابسته به شناخت موضوعاتی از قبیل نظام اداری و پولی، مالکیت‌های اراضی، نحوه دگرگونی این مالکیت‌ها، اوضاع جغرافیایی، نیازمندی‌های اقتصادی و روند فعالیت‌های کشاورزی حجاز است.

صالح احمد، با شیوه‌ای تحلیلی، به بررسی احوال اجتماعی و اقتصادی حجاز بعد از اسلام پرداخته و نظری نیز به دوره پیش از اسلام داشته است. او گزارش‌های تاریخی منابع کهن تاریخ مکه و مدینه و شرح حال نگاری و جز آن را گرد آورده و کوشیده است با تحلیل داده‌ها و محتواهای گزارش‌ها، ارتباط میان وقایع و عوامل تاریخی حوادث را کشف، و معرفی کند. صالح احمد خود را تنها کسی می‌شمارد که درباره احوال اقتصادی و نظام اداری حجاز، در صدر اسلام، تحقیقی کامل ارائه کرده و

1. www.alowaisnet.org/ar/winnersbio/abijjffggiheibejj.aspx

تحقیقات محققان دیگر را ناقص یا غیر مرتبط با موضوع دانسته است. (ص ۳۴۰)

الحجاز فی صدر الاسلام را می‌توان فرهنگ‌گونه‌ای از جغرافیای مکه و مدینه به شمار آورده که اطلاعات مفصلی از اماکن، چاه‌ها و چشمه‌ها، مراتع، محله‌ها، مساجد، وادی‌های اطراف مکه و مدینه و نظام اداری اسلام در قرن‌های اول و دوم به دست می‌دهد. کتاب، شامل نقشه‌هایی از حدود جغرافیایی مکه و مدینه و راه‌های مواصلاتی این دو شهر و قبایل ساکن در ناحیه حجاز است.

احمد صالح، کتاب را در شانزده فصل نوشته که فصل نخست درباره اهمیت حجاز در صدر اسلام و مقام و منزلت حجازیان و تأثیر آنان بر سایر شهرها است. او در این فصل از مهاجرت اهل حجاز به سایر شهرها در صدر اسلام سخن گفته و می‌نویسد: «مهاجران حجازی خانه‌هایشان را در نزدیکی مسجد جامع یا دارالعماره، یعنی در قلب شهر، انتخاب می‌کردند تا بیشترین تأثیر را بر مردم و وقایع شهر بگذارند». (ص ۱۹)

فصل دوم کتاب، به معرفی و تحلیل کتاب‌های عربی نوشته شده درباره مدینه و حجاز، از صدر اسلام به بعد، پرداخته و اطلاعاتی از قدیم‌ترین کتاب‌ها ارائه کرده است. نویسنده، در این فصل، بعد از معرفی

برخی کتاب‌های کهن سیره، به تحلیل روایات آنها پرداخته و معتقد است که روایات بسیاری در آنها داخل شده و علت آن، فاصله بین نگارش آنها و وفات پیامبر ﷺ بوده است. (ص ۳۵)

فصل سوم، به بررسی حدود جغرافیایی ناحیه حجاز در منابع کهن اختصاص دارد و صالح احمد، با نقل گزارش‌ها در این باره، به نقد و تحلیل آنها می‌پردازد. وی برای بازشناسی حدود حجاز، قدیم‌ترین تعریف‌های جغرافیایی حجاز را ذکر کرده و در آخر، با نقد و جمع‌بندی آنها، حدود حجاز را حد فاصل میان سرزمین‌های تهامه و نجد دانسته و راویان عرب را در این تعریف، متفق شمرده است. (ص ۶۷)

فصل چهارم، با عنوان «سرزمین حجاز»، به معرفی کوه‌ها، قریه‌ها، چشمه‌ها، سواحل و لنگرگاه‌های حجاز، با محوریت مدینه، می‌پردازد. نویسنده، ضمن معرفی مناطق شمالی حجاز توضیحاتی درباره فدک نیز آورده است. (ص ۸۱، ۷۷)

فصل های پنجم و ششم درباره آب‌ها، چاه‌ها و چشمه‌های حجاز و تولیدات کشاورزی این منطقه است. احمد العلی علت بایر بودن بخش عظیمی از شرق حجاز را، با وجود منابع آبی، مناسب نبودن خاک منطقه

دانسته است.(ص ١١٧، ١٤١)

مدینه، نویسنده آنهایی را نام برد که پیامبر ﷺ در آنها توقف داشته است.

فصل های دهم تا چهاردهم کتاب، نظام اداری و مالی حجاز و نحوه کسب درآمد مردمان این منطقه را در صدر اسلام باز نموده و از املاک شخصی برخی از صحابه یاد کرده است.(نک: ص ٢٢٩-٣٧٢) نویسنده تأکید دارد که نظام سیاسی اسلام، در قالب یک دولت مرکزی، با اجزای متعدد ولی ساده، اوضاع اجتماعی و سیاسی پیشین را تغییر داد. احمد العلی سیر توسعه و پیچیده شدن حکومت اسلامی را بعد از وفات پیامبر ﷺ تحلیل کرده است و پیوستن سرزین های تازه با ثروت های بسیار و آداب و رسوم مختلف به اسلام و عدم توانایی حجاز برای اداره سرزین پهناور اسلامی، با تجربیات قبلی خود و کمک گرفتن از تجارب حکومت های دیگر را، از عوامل این پیچیدگی برشمده است. او از انتقال کارشناسان امر کشورداری به حجاز، برای همین منظور سخن گفته است.(ص ٢٢٩-٢٣١)

بنا بر فصل دهم کتاب، نظام سیاسی و اداری حجاز، با سایر شهرهای بزرگ اسلامی، مانند کوفه و بصره متفاوت بوده و در حجاز، سنت دیوانی غیر عربی وجود نداشته است. شهرهایی مانند کوفه، مسئول اداره مناطق فتح شده تابع

نویسنده، فصل هفتم را با عنوان «أهل حجاز» گشوده و در آن، از چگونگی پراکندگی جمعیت حجاز سخن گفته و اسمی قبایل ساکن در هر منطقه و عشایر حجاز را به تفصیل بیان کرده است.(نک: ص ١٥٣-١٦٢) فصل هشتم، به بررسی راه های ارتباطی حجاز با سایر مناطق دنیا، مثل مصر و شامات و تأثیر اسلام بر دگرگونی راه ها اختصاص دارد. احمد العلی عواملی چون حرکت لشکرها، احتیاجات مادی، تجارت و برپایی مراسم حج را موجب دگرگونی وضعیت راه های حجاز دانسته و ارتباط نزدیک بازار گنان با حاکمان جامعه اسلامی را در تحریک آنها به راهسازی مؤثر دانسته است.(ص ١٦٥)

در پایان، راه های ارتباطی مکه و مدینه در صدر اسلام و ریشه های تغییرات بعدی آنها را مورد تحلیل قرار داده است.(ص ١٧٣-١٨٠) نویسنده بهبود وضعیت راه ها و شکوفایی اقتصادی مکه و مدینه را با یکدیگر مرتبط دانسته و علت توقف توسعه و بهبود راه ها را در مدینه، بعد از قرن سوم، بروز مشکلات اقتصادی عنوان کرده است. (ص ١٧٤-١٧٥) فصل نهم درباره برخی منازل و مساجد مهم میان راه مدینه و مکه است. به نظر می رسد از میان منازل پرشمار بین مکه و

در زمینه تاریخ محلی مکه نوشته شده، اطلاعاتی به دست می‌دهد و در برخی از گزارش‌های خود، روند عمرانی مکه را شرح می‌کند.(نک: ص ۴۲۹-۵۰۰)

احمد العلی، در برخی از موضوعات، افرون بر گزارش منابع تاریخی، مشاهدات خود را نیز آورده است؛ برای نمونه وقتی از منازل بنی حذیله، در نزدیکی مسجدالنبی، سخن می‌گوید، از مسجد این خاندان نام برده و می‌نویسد که امروز ویران شده است.
(ص ۴۰۰-۴۰۲) چون از منازل بنی نجار می‌نویسد، محله آنها را در سمت قبله بئرالبصه دانسته، نام آن محل را در زمان خودش، ابومازن معرفی می‌کند (ص ۴۰۳) و هنگامی که از محله بنوزریق می‌نویسد، بیان می‌کند که این محله هنوز موجود است.
(ص ۴۰۳)

از شمار چاپ‌های کتاب اطلاع دقیقی در دسترس نیست. در سال ۱۴۱۰ق. ۱۹۹۰م. «مؤسسة الرسالة» بیروت، کتاب را در ۶۹۶ صفحه وزیری چاپ کرده که مبنای مقاله حاضر است. ترجمه فارسی این اثر، به قلم عبدالمحمد آیتی، در نشر شعر تهران، در سال ۱۳۷۵ش. چاپ شده است.

علی رضا جمالی؛ ابراهیم احمدیان

خود بودند و از این رو، کارمندان غیر عرب را برای اداره آن مناطق به خدمت گرفتند و آنها نیز از شیوه‌های اداری خود بهره می‌بردند. برخلاف حجاز که مناطق تابع آن همه عرب بودند.(ص ۲۳۰-۲۳۲)

نویسنده، در ادامه منصب‌های موجود در نظام اداری آن زمان، حجاز را بررسی کرده است و قضا، نگهبانی از مساجد، ریاست نگهبانان شهر، خزانه‌داری و سرپرستی املاک دولتی را از منصب‌های متداول آن زمان دانسته و برخی صاحب‌منصبان قرن اول قمری حجاز را نام برده است.
(ص ۲۴۰-۲۵۵)

فصل پانزدهم و شانزدهم به معرفی مکان‌های مهم و محله‌های مدینه و مکه اختصاص دارد. نویسنده، بعد از بازشناسی حدود مدینه در صدر اسلام و معرفی اماکن مدینه، اشاراتی به تحولات و تغییرات بعدی داشته و هدفش از این بحث را شناخت دقیق اوضاع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی مدینه دانسته است.
(ص ۳۷۳-۳۷۶) او در این فصل از مسجد امام زین العابدین عليه السلام در بقیع نیز سخن گفته و از وجود چاهی در کنار آن خبر داده که مردم از آن شفا می‌گرفته‌اند.
(ص ۳۹۶)

نویسنده، در فصل شانزدهم، علاوه بر بحث از اماکن مکه، درباره کتاب‌های تاریخی که